

Odłogi jako element potencjału rekreacyjnego w strefie nadpilicznych parków krajobrazowych

Fallows as a part of recreational potential in area of landscape parks in the zone of Pilica River

Stanisław Krysiak

Uniwersytet Łódzki, Katedra Geografii Fizycznej
ul. G. Narutowicza 88, 90-139 Łódź, Polska
e-mail: krysiak@uni.lodz.pl

Abstract. After the political transformation period of the 90s, there were significant physiognomic and functional changes in the scenery of three landscape parks in the zone of Pilica River which are dominated by the forest and agricultural use. Areas on which agricultural use is not applied due to social and economic reasons, are an important element in the physiognomy of landscape. This research presents a method which was used to spatial identification of fallows and scale of intensity of this phenomenon in Przedborski Landscape Park, Sulejowski Landscape Park, Spalski Landscape Park and their surroundings. The author assumes that the physiognomic attractiveness of fallows, resulting from the diversity of plant and the stage of secondary succession, can be considered as a component of the recreational potential. This assumption relates to the role of fallows in shaping the visual landscape. On the basis of two villages, Smardzewice and Wola Życińska, author indicates that fallows are integral part of recreational settlement. Due to the minimal use of fallows, there is proposed that their visual and aesthetic qualities should be used in creating didactic path and tourist trails.

Słowa kluczowe: odłogi, potencjał rekreacyjny, fizjonomia krajobrazu, osadnictwo turystyczne

Key words: fallows, recreational potential, landscape physiognomy, tourist settlement

Wprowadzenie

Czy odłogi, w tradycyjnym rozumieniu oznaczające nieużytkowane grunty orne, czy zarastające łąki, pastwiska, tereny poeksploatacyjne, mogą stanowić element potencjału rekreacyjnego, skoro zgodnie z definicją słownikową, leżeć odłogiem to „być odłożonym, niewykorzystanym, nie być w obiegu” (Uniwersalny Słownik Języka Polskiego 2003)? Tymczasem potencjał w znaczeniu ogólnym jest definiowany jako zasób możliwości, zdolności wytwórczych, mocy, sprawności, wydajności. W odniesieniu do środowiska przyrodniczego mówi się o potencjale krajobrazu, podkreślając jego zdolność do zaspokajania materialnych i estetycznych potrzeb człowieka. Czy zatem odłogi biorą udział w kształtowaniu potencjału rekreacyjnego krajobrazu, czy przyczyniają się do tworzenia warunków zapewniających człowiekowi odpoczynek i regenerację sił fizycznych i psychicznych? Próbę odpowiedzi na te pytania podjął autor na podstawie kameralnej inwentaryzacji zdjęć lotniczych (nalot 2009) oraz badań terenowych w rejonie nadpilicznych parków krajobrazowych.

Obszar badań – cechy przewodnie środowiska przyrodniczego nadpilicznych parków krajobrazowych

Użyta w tytule nazwa „nadpiliczne parki krajobrazowe” stosowana jest jako określenie zastępcze w odniesieniu do trzech parków krajobrazowych powiązanych w aspekcie przestrzennym i organizacyjnym. Trzy obszary chronione w południowo-wschodniej części województwa łódzkiego, integralnie związane z doliną Pilicy i jej otoczeniem, obejmujące Przedborski Park Krajobrazowy, Sulejowski Park Krajobrazowy i Spalski Park Krajobrazowy, tworzą pod względem organizacyjnym Zespół Nadpilicznych Parków Krajobrazowych z siedzibą Dyrekcji w Moszczenicy. Jako pierwszy powstał Przedborski Park Krajobrazowy powołany w 1988 r. Jego osią morfologiczną jest biegnąca z północnego-zachodu na południowy-wschód Pasma Przedborsko-Małogoskie składające się z dwóch monoklinalnych grzbietów. Wyższy grzbiet zbudowany jest z albskich piaskowców, niższy zaś, leżący po stronie wschodniej, tworzą wapienie kimerydu (Goździk 1998). Urozmaicona rzeźba terenu, lesistość sięgająca 64%, różnorodność zbiorowisk roślinnych, mozaikowość użytkowania ziemi oraz dolina Pilicy z naturalnym układem koryta rzecznego, to główne walory przyrodnicze tego terenu.

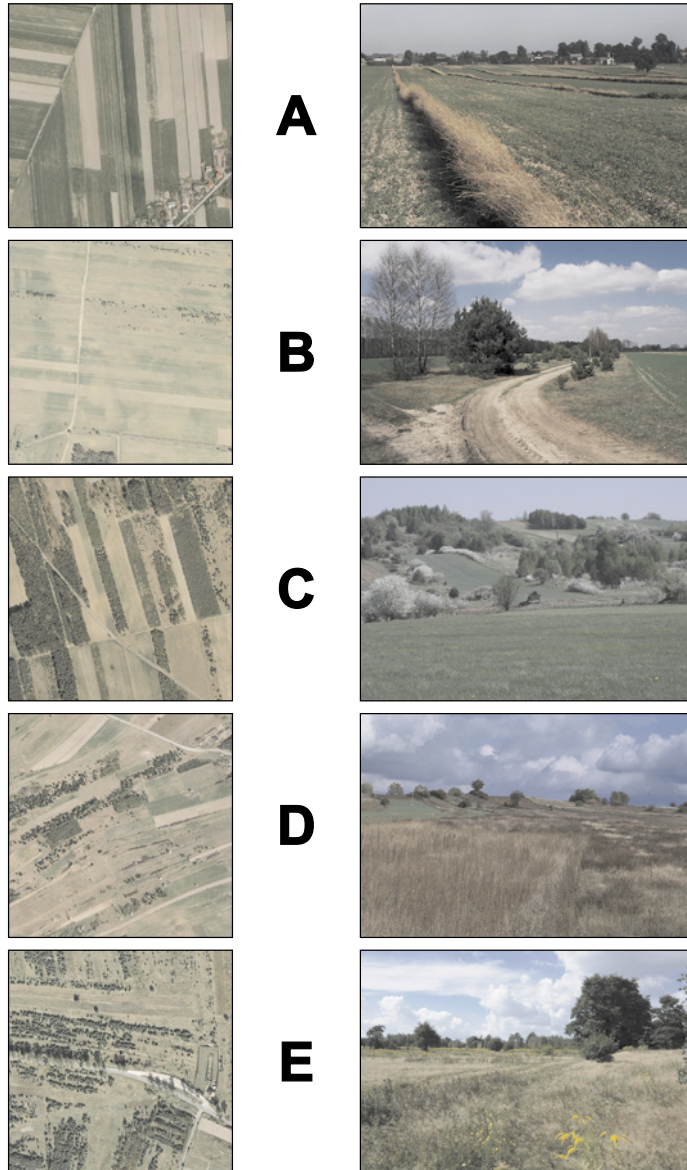
W roku 1994 utworzono Sulejowski Park Krajobrazowy, w którym zabytkom kultury materialnej towarzyszą wyróżniające się walory przyrodnicze, a w szczególności naturalne krajobrazy rzeczne środkowego odcinka Pilicy, Czarnej Malenieckiej, ujścia Luciaży, pozostałości nadpilickiej puszczy, dające lesistość na poziomie 69%, a przede wszystkim obecność Zalewu Sulejowskiego, którego powstanie spowodowało nadmierną eksploatację rekreacyjno-turystyczną i szereg zagrożeń dla środowiska przyrodniczego. Dolinę Pilicy między Tomaszowem Mazowieckim a Nowym Miastem wraz z przyległymi obszarami wysoczyznowymi objęły w 1995 r. granice Spalskiego Parku Krajobrazowego. Naturalny charakter koryta Pilicy, malowniczy przełom doliny pod Inowłodzem, duża lesistość z naturalnymi lasami spalskimi wynosząca w obrębie parku 57%, to główne walory, które sprawiły, że Spała i Inowłódz już w drugiej połowie XIX w. były miejscowościami lotniskowymi. Współcześnie tereny trzech wymienionych parków krajobrazowych oraz obszary do nich przylegające są miejscem postępującego rozwoju funkcji turystycznych i rekreacyjnych kosztem spadku znaczenia funkcji rolniczych. Grunty wiejskich jednostek osadniczych, gdzie następuje zanik użytkowania rolniczego, zajmują rozległe powierzchnie odłogów, a wraz z nimi zmienia się fizjonomia nadpilicznego krajobrazu.

Metoda i materiał badawczy do przestrzennej identyfikacji odłogów

W opracowaniach GUS, bazujących na danych zawartych w systemach ewidencji gruntów, odłogi wraz z gruntami poddanymi stałej uprawie, ogrodami działkowymi, szklarniami, inspektami, szkółkami drzew ozdobnych i krzewów, ugorami wykazuje się łącznie z gruntami ornymi (Rozporządzenie Ministra Rozwoju Regionalnego i Budownictwa z dn. 29.03.2001 r. w sprawie ewidencji gruntów i budynków, Dz.U. 2001, nr 38, poz. 454). Następstwem takiego zapisu jest brak możliwości określenia udziału odługujących gruntów, jak również poznania ich przestrzennego rozmieszczenia. Powyższa sytuacja sprawia, że szczegółowa inwentaryzacja odłogów wymaga wykorzystania zdjęć lotniczych oraz przeprowadzenia weryfikacji terenowej. Pracochłonność tego typu badań powoduje, że przeprowadza się je na niewielkich powierzchniach, np. w małych zlewniach (Matuszyńska 2001), obszarach testowych (Krysiak 2008a, 2008b).

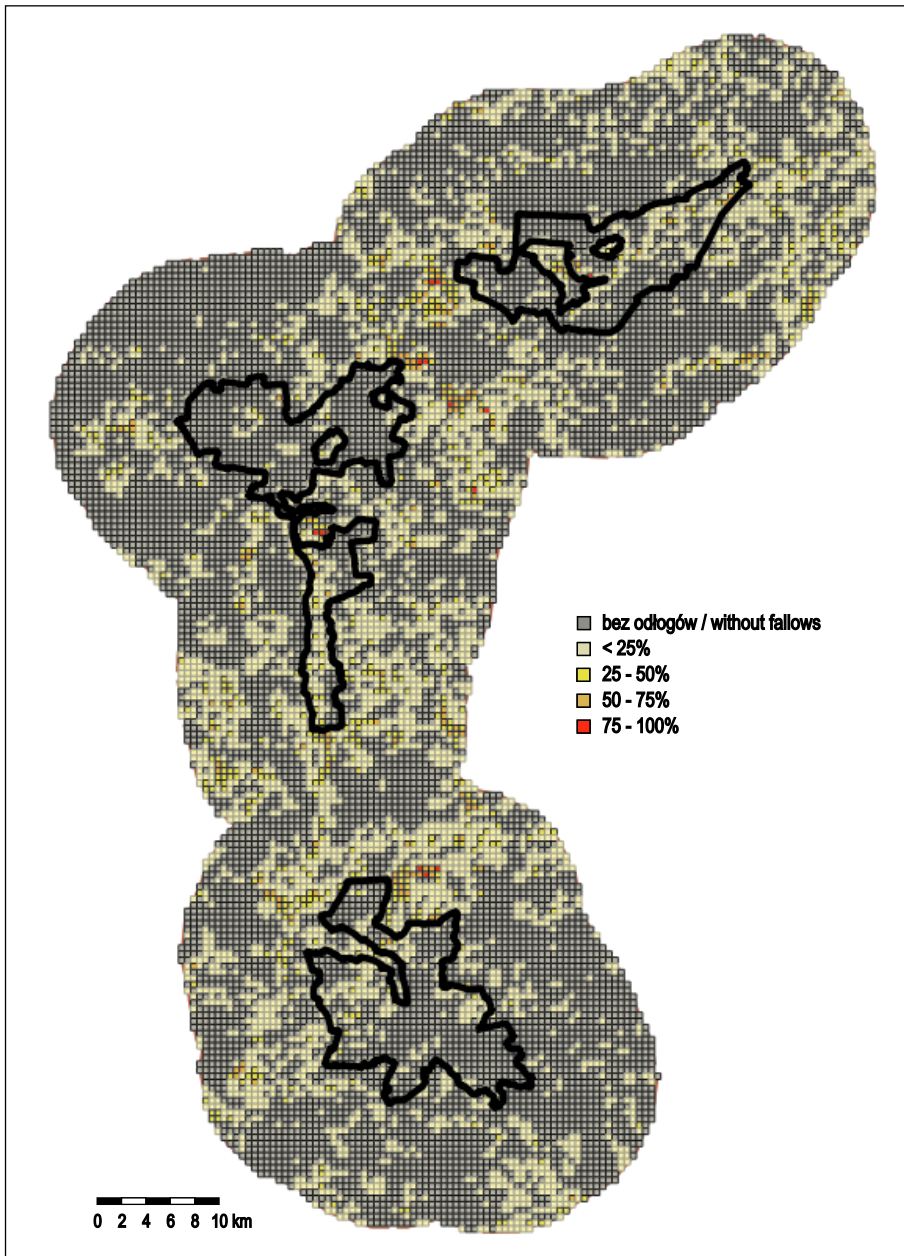
Realizacja zespołowego projektu pt. „Ekologiczna rola odłogów stref otaczających parki krajobrazowe w województwie łódzkim” spowodowała konieczność opracowania procedury wygodnej do rozpoznania układu przestrzennego i udziału odługujących gruntów porolnych na powierzchni kilkunastu tysięcy km². Geografowie uczestniczący w projekcie (S. Krysiak, A. Majchrowska i E. Papińska) przyjęli, że polem podstawowym do oceny udziału odłogów będą kwadraty o powierzchni 25 ha. Do oceny tej wykorzystano program Quantum GIS1.7.1., ortofotomapy pobierane ze strony internetowej Geoportal.gov.pl w skali 1:10 000, siatkę kwadratów (500x500m) o określonych współrzędnych narożników. Warstwami były m.in. obszary parków krajobrazowych i kontury ich granic (udostępnione przez Biuro Planowania Województwa Łódzkiego), mapy topograficzne w skali 1:50 000 w układzie 1992. Przy określaniu orientacyjnego udziału odłogów w poszczególnych kwadratach przyjęto pięć klas intensywności zjawiska odługowania: 0 – tereny użytków rolnych bez odłogów widocznych na ortofotomapach, 1 – do 25% powierzchni, 2 – od 25% do 50%, 3 – od 50% do 75%, 4 – od

75% do 100%. Ideę oceny udziału odlogów wraz z fizjonomią krajobrazów odpowiadających poszczególnym klasom przedstawiono na ryc. 1. W wizualnej ocenie udziału terenów odlogujących szczególną rolę odgrywają fragmenty o zaawansowanej sukcesji wtórnej, zwłaszcza gdy na zdjęciach lotniczych widnieją drzewa nierównomiernie rozmieszczone na zarastającej powierzchni. Efekt zastosowanej procedury dla nadpilicznych parków krajobrazowych i 10-kilometrowych stref otaczających w bardzo dużym zmniejszeniu przedstawiono na ryc. 2. Komputerowa inwentaryzacja odlogów z wykorzystaniem zdjęć lotniczych pozwoliła wyodrębnić obszary ich koncentracji, które następnie podlegały weryfikacji terenowej metodą marszrutową.

Ryc. 1. Fragmenty ortofotomap i fotografie reprezentujące krajobrazy o różnym udziale odlogów: A – tereny użytków rolnych bez odlogów; tereny o udziale odlogów: B – do 25% powierzchni, C – od 25 do 50% powierzchni, D – od 50 do 75% powierzchni, E – od 75 do 100% powierzchni

Fig. 1. Fragments of orthophotomaps and photographs of various landscapes with different participation of fallows: A – agricultural land without fallows; areas with fallows: B – to 25% of the surface, C – from 25 to 50% of the surface, D – from 50 to 75% of the surface, E – from 75 to 100% of the surface

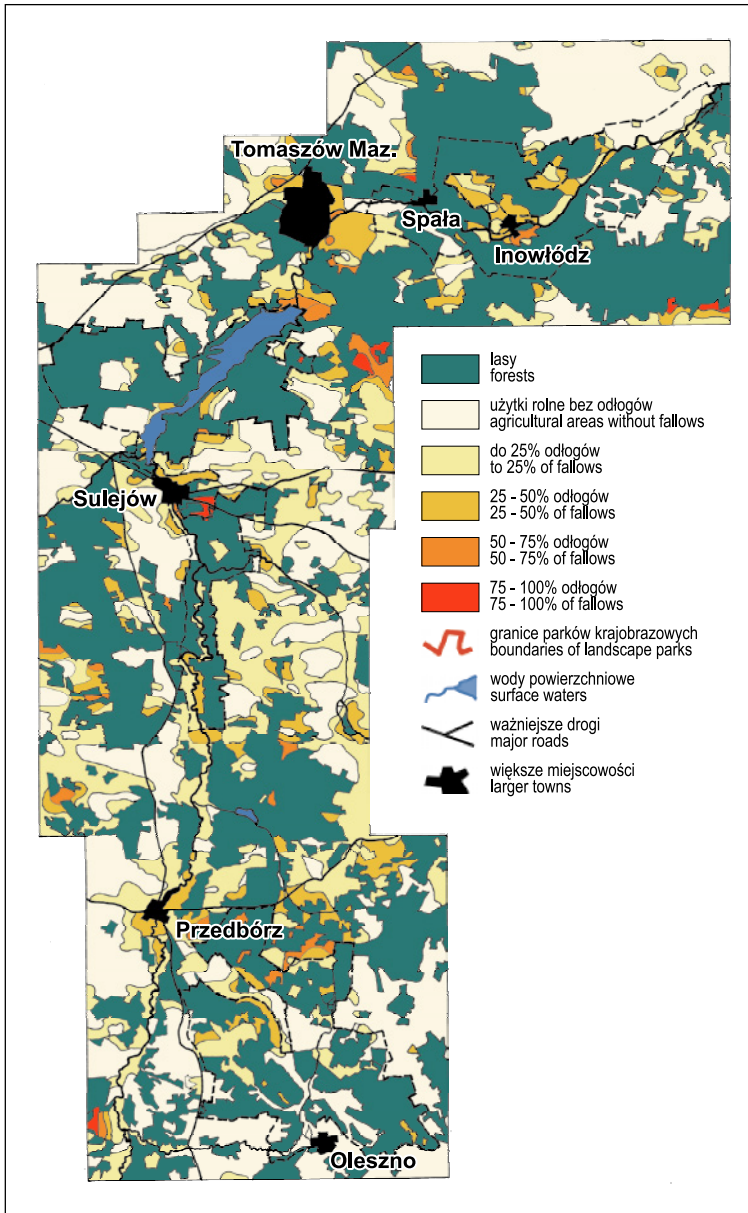

Ryc. 2. Udział odlogów w nadpilicznych parkach krajobrazowych oraz w 10 km strefie otaczającej, określony w polach kwadratowych o powierzchni 25 ha
Fig. 2. The share of fallows in landscape parks in the zone of Pilica River and the surrounding 10 km area, defined in square boxes with an area of 25 ha

Odłogi w strefie nadpilicznych parków krajobrazowych

Inwentaryzacja użytkowania ziemi z wykorzystaniem ortofotomap pozwoliła uzyskać orientacyjny obraz układu przestrzennego odlogów. W przedstawionym na ryc. 3. fragmencie analizowanego obszaru 42.9% powierzchni zajmują lasy, natomiast użytki rolne 52.4%. W strukturze użytków rolnych 51.1% powierzchni zajmują obszary,

na których nie stwierdzono odłogów. W klasie 1 (do 25% udziału odłogów) jest 31.5% użytków rolnych, w klasie 2 (25–50%) 9,6%, w klasie 3 (50–75%) 5.8%, w klasie 4 (75–100%) ich udział wynosi 2% powierzchni. W układzie przestrzennym odługujących terenów występuje wyraźny związek z potencjałem produktywności biotycznej siedlisk. Terenami, na których najczęściej rezygnowano z prowadzenia działalności rolniczej, są dna dolin rzecznych, gdzie zaniechano koszenia i wypasu, mało urodzajne grunty teras nadzalewowych, zbudowane z piasków i żwirów powierzchnie równin wodnolodowcowych, a także niezalesione wcześniej fragmenty eolicznych pokryw tarczowych. Obszary równinnych i falistych peryglacialnych wysoczyzn gliniastych reprezentują intensywnie użytkowane krajobrazy rolnicze, gdzie zjawisko odługowania nie występuje lub spotykane jest nader rzadko.

Ryc. 3. Mapa odłogów w rejonie nadpilicznych parków krajobrazowych
 Fig. 3. Map of fallows in the area of landscape parks in the zone of Pilica River

Odłogi jako charakterystyczny element fizjonomii krajobrazu w rejonach osadnictwa letniskowego

Weryfikacja terenowa stref koncentracji odlogów potwierdziła szereg prawidłowości, sygnalizowanych we wcześniejszych publikacjach (Krysiak 2006, 2008a, 2008b). Typową sytuacją jest występowanie odlogów w otoczeniu osiedli rekreacyjnych, co jest bezpośrednio związane z postępującym zanikiem funkcji rolniczych. Szczególnie widoczne jest to wokół Zbiornika Sulejowskiego, czego przykładem są: Smardzewice, Zarzęcin, Karolinów, Tresta, Twarda, Borki, Nagórzyce, Swolszewice, Bronisławów, Barkowice Mokre, Sulejów, Włodzimierzów. W Spalskim Parku Krajobrazowym sytuacja powyższa jest charakterystyczna dla Glinnika, Królowej Woli, Ciebłowic, Inowłodka, Żądłowic. W Przedborskim Parku Krajobrazowym odłogi wpisują się w fizjonomię Przedborza, Miejskich Pól, Wygwizdowa, Jabłonnej, Wojciechowa, Piskorzęca, Wymysłowa, Borowej, Stanisławowa, Łączkowic, Woli Życińskiej, Chałup, Dobromierza, Starej Wsi, Mojżeszowa. Typowe wsie letniskowe otoczone odlogami – Smardzewice, położone w pobliżu zapory Zalewu Sulejowskiego oraz Wolę Życińską, w której większość zabudowań to „drugie domy” – przedstawiono na ryc. 4.

Dla wielu mieszkańców wsi, zwłaszcza reprezentantów starszego pokolenia, porzucenie pól uprawianych od dziesięcioleci było decyzją trudną. Widok zarastających gruntów jest dla nich widowym przejawem marginalizacji i znakiem społecznego wykluczenia. Nader często wśród nadpilicznych odlogów znaleźć można ruiny domów i zabudowań gospodarczych, zdziczałe zarastające sady, zwłaszcza w miejscach ustronnych, które nie znalazły uznania jako obszary rekreacyjne.

Prawidłowością na terenach nadpilicznych jest postępujące zarastanie den dolinnych, będące wynikiem zaniechania koszenia i wypasu. Zmiany te odzwierciedlają stopniowy zanik funkcji rolniczych na rzecz funkcji rekreacyjnych rozwijających się w wielu nadrzecznych miejscowościach. W konsekwencji zarastania teras zalewowych coraz trudniejszy staje się dostęp do koryt rzecznych, a dziczejący krajobraz stopniowo przestaje być miejscem przydatnym dla tradycyjnych form wypoczynku nad wodą.

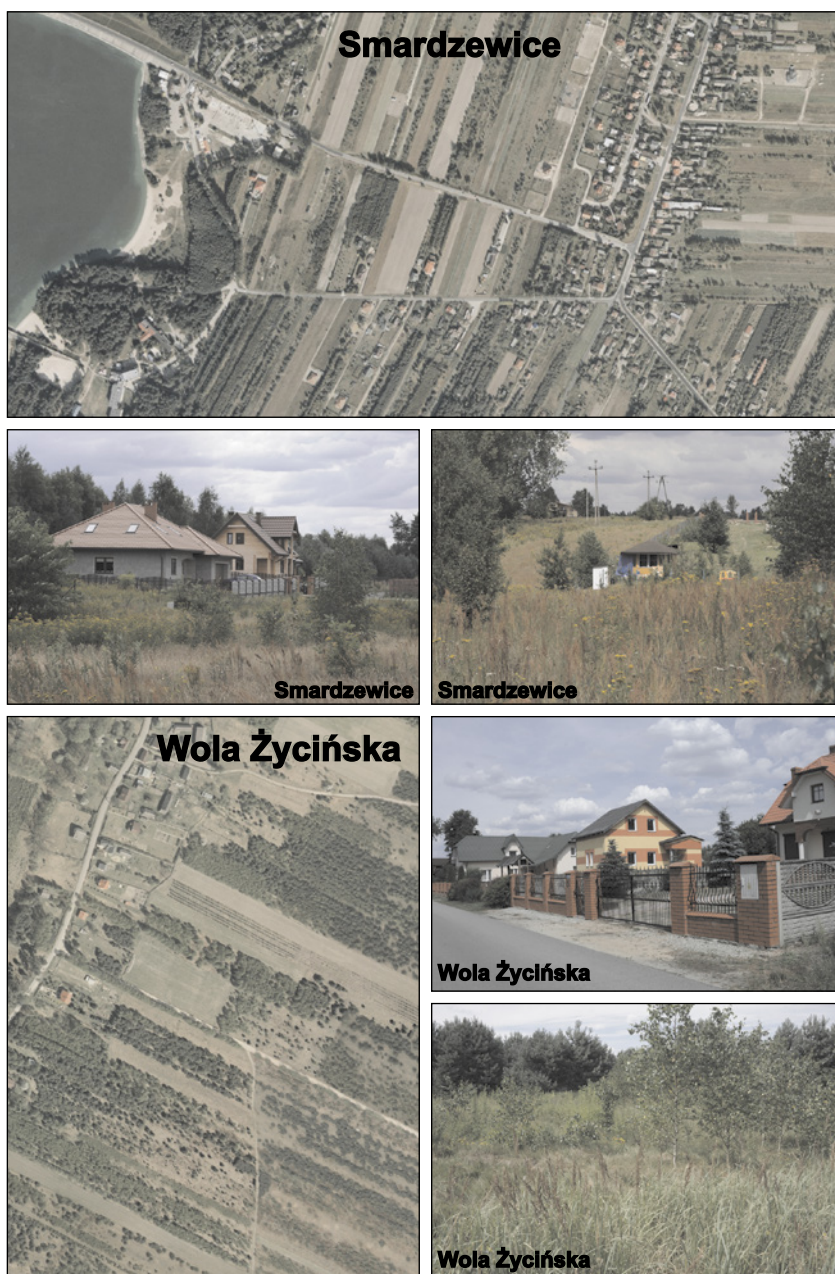
Zróznicowanie fizjonomiczne odlogów jako czynnik kształtujący ich atrakcyjność wizualną

Odłogi często tworzą niezwykle atrakcyjne krajobrazy. Zróznicowanie ich fizjonomii jest uwarunkowane szeregiem czynników, wśród których wymienić należy m.in.: troficzność i warunki wilgotnościowe siedliska, czas jaki upłynął od zaniechania użytkowania rolniczego, charakter najbliższego sąsiedztwa, sposób pierwotnego użytkowania.

Na najsuchszych i najbardziej jałowych siedliskach odłogi przyjmują postać otwartych przestrzeni, gdzie spod cienkiej pokrywy mszysto-porostowej często wylaniają się piaski pozbawione warstwy próchnicznej. Powierzchnie o takim charakterze są inicjalnymi stadiami muraw napiaskowych z jastrzębcem kosmaczkiem i szczotliczą siwą. Odznaczają się one niewielkim potencjałem samoregulacyjno-odpornościowym, zwłaszcza w odniesieniu do bodźców o charakterze energetycznym. Ich niewielka wytrzymałość mechaniczna sprawia, że bardziej nadają się do oglądania niż do realizacji aktywnych form wypoczynku. W fizjonomii odlogów porastających najuboższe siedliska charakterystycznym elementem są rozłożyste sosny, których korony świadczą o rozwoju w korzystnych warunkach świetlnych.

Dużym bogactwem gatunkowym i atrakcyjną fizjonomią odznaczają się płaty muraw kserotermicznych spotykane na stokach Pasma Przedborsko-Małogoskiego. Wyjątkowe walory krajobrazowe posiada rezerwat stepowy „Murawy Dobromierskie”, którego kserotermiczne zbiorowiska murawowe należą do jednych z najpiękniejszych w Polsce. Ich zarastanie spowodowane zanikiem wypasu, jest uznawane za zjawisko niekorzystne, zagrażające bogactwu gatunków roślin i zwierząt (głównie owadów) (Wnuk, Pisarek 1998).

W okolicach Przedborskiego Parku Krajobrazowego odłogi często przyjmują postać termofilnych zarośli śliwy tarniny, której wąskie, zwarte pasy malowniczo podkreślają przebieg miedz i nieużytkowanych pól. Szczególny koloryt posiadają one w okresie wiosennym, gdy ich białe kwiaty kontrastują ze świeżą zielenią łąnow zbóż i łąk.

Ryc. 4. Smardzewice i Wola Życińska – typowe wsie rekreacyjne z towarzyszącymi terenami odłogów
Fig. 4. Smardzewice and Wola Życińska – typical villages with associated fallows

Pospolitą formę odłogów stanowią obszary porośnięte wieloletnimi bylinami, wśród których dominującą rolę odgrywa ekspansywna nawłóć późna i nawłóć kanadyjska. Pomimo swej pospolitości i zagrożeń, jakie stwarzają dla wypieranych gatunków rodzimych, ich żółte kwiatostany są ozdobą odłogów w okresie letnim. Kolejną, odmienną pod względem fizjonomycznym, formą odłogów są płaty gęstego samosiewu brzoźowego. Tworzy on powierzchnie trudnych do przebycia zarośli.

Przedstawione zróżnicowanie fizjonomiczne odłogów można uznać za czynnik decydujący o ich atrakcyjności wizualnej. Współwystępowanie z miejscami osadnictwa letniskowego sprawia, że odłogi w sposób

nierozzerwalny wpisują się w krajobraz terenów rekreacyjnych. Ich różnorodność można traktować również jako potencjalny walor o charakterze dydaktycznym. Aspekt ten podkreśla Faliński (2001), wskazując, że odłogi są tymi miejscami, gdzie możemy obserwować rozwój spontanicznej pokrywy roślinnej wskutek autonomicznego działania procesów ekologicznych.

Wędrówki przez tereny odlogów nie zawsze oznaczają konieczność uciążliwego przedzierania się przez gąszcz bylin i krzewiastych zarośli. Obecność polnych dróg stwarza często dogodne warunki do spacerów, a nawet długich wędrówek wśród odlogujących pól. Strefy koncentracji odlogów posiadają predyspozycje, by obok wód, lasów, urozmaiconej rzeźby uznawać je za składnik potencjału rekreacyjnego.

Podsumowanie i wnioski

Odłogi są ważnym elementem potencjału rekreacyjnego; tworzą krajobrazy o dużej, niekiedy unikatowej atrakcyjności wizualnej.

Zróznicowana fizjonomia odlogów może być uznana za walor edukacyjny, godny pokazania w formie ścieżek dydaktycznych lub szlaków turystycznych.

Odłogi stanowią istotny element w fizjonomii osiedli letniskowych zlokalizowanych na terasach nadzalewowych dolin, równinach wodnolodowcowych, powierzchniach zbudowanych z piasków eolicznych. Ich powstawanie jest skutkiem zanikania funkcji rolniczych na terenach o niewielkim potencjale produktywności biotycznej.

Odłogi przyczyniają się do wzrostu stopnia naturalności krajobrazu; w niektórych przypadkach nadmierne zarastanie może utrudniać rekreacyjne wykorzystanie terenu.

Odlogujące tereny są miejscami autonomicznego działania procesów ekologicznych, co czyni je interesującymi obiektami do prowadzenia interdyscyplinarnych badań krajobrazowych.

W artykule wykorzystano materiały uzyskane w trakcie realizacji projektu badawczego 1760/B/P01/2011/40 realizowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki w Krakowie.

Literatura

- Faliński J.B. 2001. Interpretacja współczesnych przemian roślinności na podstawie teorii synantropizacji i teorii syndynamiki. *Prace Geograficzne* nr 179, IGiPZ PAN, Warszawa, p. 31–52.
- Goździk J. 1998. Geologia i geomorfologia. W: Z. Wnuk (red.) *Przedborski Park Krajobrazowy. Zespół Nadpilicznych Parków Krajobrazowych w Moszczenicy*, p.15–24.
- Krysiak S. 2006. Współczesne przemiany użytkowania ziemi w Polsce Środkowej. W: M. Gutry-Korycka, A. Kędziora, L. Starkel, L. Ryszkowski (red.) *Długookresowe przemiany krajobrazu Polski w wyniku zmian klimatu i użytkowania ziemi*. Poznań, p. 49–63.
- Krysiak S. 2008a. Contemporary land-use changes in Central Poland. *Papers on Global Change IGBP*, No. 15, p. 89–103.
- Krysiak S. 2008b. Ekologiczne aspekty przemian użytkowania ziemi w wybranych typach krajobrazów naturalnych Polski Środkowej. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. XXI, Lublin, p. 299–310.
- Matuszyńska I. 2001. Zmiany użytkowania terenu jako element transformacji środowiska przyrodniczego na obszarze wybranych zlewni Poznania i jego strefy podmiejskiej. *PTPN, Prace Komisji Geograficzno-Geologicznej*, t. 30, Poznań, p.160.
- Rozporządzenie Ministra Rozwoju Regionalnego i Budownictwa z dnia 29 marca 2001 r. w sprawie ewidencji gruntów i budynków (Dz.U. 2001, nr 38, poz. 454).
- Uniwersalny słownik języka polskiego. 2003. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa
- Wnuk Z, Pisarek W. 1998. Ochrona przyrody i zagrożenia. W: Z. Wnuk (red.) *Przedborski Park Krajobrazowy. Zespół Nadpilicznych Parków Krajobrazowych w Moszczenicy*, p.147–167.
- www.geoportal.gov.pl